

## مقاله پژوهشی:

# ارزیابی رویکرد و ابعاد راهبردهای پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی با تأکید بر نظم و امنیت پایدار

ایمان عرفان‌منش<sup>۱</sup>

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۱/۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۸/۲۰

### چکیده

سامان‌دهی اجتماعی به کج‌روی‌های سایبری و آسیب‌های شبکه‌های مجازی نیازمند شناخت رویکردها و ابعاد برنامه‌های پیشگیری است. تأکید بر پیشگیری اولیه، توانمندسازی کنشگران، تقویت زمینه خود-کنترلی و تمهید روش‌های مداخلاتی از استلزامات آن برنامه‌ها برای رسیدن به نظم و امنیت پایدار است. تاکنون پژوهش‌های زیادی انجام شده است که پیشنهادها و راهکارهایی را برای پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی ارائه داده‌اند. شایسته است آن موارد به شیوه‌ای روشمند و هدفمند بررسی و ارزیابی شوند. این مقاله تلاش می‌کند تا با استفاده از تکنیک فراتحلیل و با تأکید بر مبانی امنیت پایدار و نظم اجتماعی، به ارزیابی و سنخ‌شناسی آن‌ها (۱۱۲ مورد) اقدام نماید. بر اساس یافته‌ها، چهار سنخ شامل «ایجابی یا سلبی بودن»، «فراهم‌سازی تعاملات در دنیای واقعی»، «تکیه بر نقش و ظرفیت‌های کاربران» و «تغییر نگرش به وجوه مثبت فناوری‌های جدید» به‌عنوان رویکردهای پیشگیری شناسایی شده‌اند. همچنین، ابعاد پیشگیری شامل «فرهنگی-اعتقادی»، «خانوادگی-زناشویی»، «آموزشی-مهارتی»، «پژوهشی-شناختی»، «سیاسی-تقنینی»، «انتظامی-قضایی» و «تکنیکی-زیرساختی» هستند.

**کلیدواژه‌ها:** شبکه‌های مجازی، شبکه‌های اجتماعی، فضای مجازی، نظم و امنیت، پیشگیری.

۱. دکترای تخصصی جامعه‌شناسی فرهنگی از دانشگاه تهران، دبیر کارگروه علوم اجتماعی شورای علوم انسانی کشور،

iman.erfanmanesh@gmail.com

## مقدمه

چنانچه دگرگونی در فناوری‌های ارتباطی جدید، دگرگونی فرهنگی تلقی شود، این فناوری‌ها که تناسبی با فرهنگ پیشین جامعه ندارند، نوعی ناهماهنگی را به وجود می‌آورند. این عدم تجانس نوعی تأخر فرهنگی محسوب می‌شود که بحران فرهنگی را در پی برخی تغییرات اجتماعی آشکار می‌سازد (کازنو، ۱۳۷۰: ۴۱-۳۷). فناوری‌های جدید و شبکه‌های اجتماعی در صورت خلق بی‌نظمی و ناهماهنگی دارای کژکارکرد می‌شوند (ویلیامز، ۱۳۸۶: ۶۲). این فناوری‌ها در یک خلأ اجتماعی عمل نمی‌کنند، بلکه در شبکه پیچیده‌ای از روابط اجتماعی مشارکت دارند و با سایر منابع عقیدتی، شناختی و قدرت رقابت می‌کنند (مک‌کوایل و ویندال، ۱۳۸۸: ۸۵). در برخی موارد افراطی مسئله هژمونی، استیلا و تبعیت فرهنگی مطرح می‌شود. آنتونیو نگری و مایکل هارت<sup>۱</sup> با توجه به فرآیند جهانی شدن و صورت‌بندی‌های نوین اجتماعی جهانی، نظم نوین جهانی را نوعی «امپراتوری» تلقی می‌کنند. برخلاف عصر امپریالیسم که به‌وضوح معلوم بود کشورهای مسلط وجود دارند، در وضعیت امپراتوری، هیچ قدرت مرکزی، کشور مسلط یا نیروی اجتماعی کنترل‌کننده‌ای وجود ندارد. امپراتوری به شبکه جهانی اینترنت متصل است و از طریق شبکه‌های کنترل‌کننده، هویت‌های تلفیقی و سلسله‌مراتب انعطاف‌پذیر را مدیریت می‌کند (بنگرید به: نگری و هارت، ۱۳۸۴).

تغییر نگرش به مقوله امنیت پس از جنگ سرد، سبب توجه به جنبه‌های اجتماعی و فاصله گرفتن از نگرش تک‌بعدی نظامی به امنیت شد. بر اساس نظریات مکتب کپنهاک، تغییرات تدریجی در مؤلفه‌های هویتی و ارزشی یک جامعه، نوعی تهدید امنیتی جدید به حساب می‌آید (بوزان، ۱۳۹۰: ۳۴؛ نویدینا، ۱۳۸۸: ۱۵) فضای سایبری ابزاری تابع جنگ نامتقارن است، زیرا گمنامی سبب دشوار شدن ایجاد محدودیت و کنترل می‌شود (کرامر و دیگران، ۱۳۹۴: ۲۷۶). پس یکی دیگر از موضوعات مرتبط با آسیب‌های اجتماعی فناوری‌های نوین، ضرورت توجه به مسئله جنگ رسانه‌ای (فرهنگی-)

---

1. A. Negri & M. Hardt

اجتماعی) است. محتوای شبکه‌های اجتماعی ممکن است توسط گروه‌ها و جریان‌های خودجوش یا سازمان‌دهی شده‌ای تنظیم شده باشد که به دنبال نشر عقاید و ارزش‌های خود هستند. عدم تناسب میان نظام باورها و هنجارهای فرهنگی-اجتماعی یک جامعه با برخی از محتواها، بستر آسیب‌های اجتماعی را فراهم می‌سازد. البته ممکن است آنچه در یک جامعه هنجار یا عرف باشد، در جامعه دیگر زمینه‌ساز بی‌هنجاری تلقی شود. منطق آزادی در گزینش و خصلت جهانی بودن شبکه‌های اجتماعی سبب می‌شود تا نوعی درهم‌آمیزش ناهمگن را میان محتوای جاری در آن شبکه‌ها پدید آورد و در معرض کاربران قرار دهد.

غرب در مسیر سردمداری تمدن اطلاعاتی قرار گرفته است و از رهگذر یکپارچگی ارزشی، فرهنگ استعلایی خود را بر دیگر کشورها می‌گستراند (بنگرید به: هانتینگتون، ۱۳۷۸). استعمار مجازی از سازوکارهای قدرت نرم است که به دنبال از بین بردن استقلال رأی و عضویت افراد در جامعه فرهنگی غرب (آمریکا) است (عاملی، ۱۳۸۹: ۲۲). پدیده‌های اجتماعی غرب مانند ویروسی در شبکه‌های اجتماعی منتشر شده‌اند (گراسمن و کیس، ۲۰۰۹: ۱۹۰). به‌عنوان نمونه، سرمایه اجتماعی حاصل از فیس‌بوک در راستای مقاصد سیاسی نظام آمریکا برای شهروندان آنان عمل کرده است (لنهارت و همکاران، ۲۰۱۰: ۱۸).

به‌طور کلی، آثار تخریبی فناوری‌های جدید؛ شامل مواردی همچون بی‌فرهنگی، فقدان شعور اجتماعی، تخریب باورهای مذهبی و بی‌اعتبار کردن نمادها و ارزش‌های ملی هستند؛ بنابراین، فناوری حامل ایدئولوژی است (پستمن، ۱۳۸۸: ۱۳). برخی دیدگاه‌ها قویاً بر این باورند که مهم‌ترین پیامد ایدئولوژیک رشد و توسعه رسانه‌ها و شبکه‌های نوین ارتباطی، تشدید جریان مدرنیته غرب و رواج سکولاریسم، ارزش‌های نظام لیبرال-دموکراسی، نوگرایی، پیشرفت، تنوع، مصرف‌گرایی و جدایی مذهب از نهادهای اجتماعی است. از این رو، تهی شدن از ارزش‌های دینی موجب نفوذ جریان سکولاریزاسیون در رفتارهای روزمره افراد می‌شود (تامپسون، ۲۰۰۳: ۲۷۷-۲۶۹). جوانان در صف اول این آماج قرار دارند (عرفان‌منش و صادقی، ۱۳۹۶: مرادی و جمشیدیان، ۱۳۹۶).

البته اختلاف روزافزون بر سر ارزش‌ها و رسانه‌های غربی که از اواخر قرن بیستم شروع شد، به‌طور برجسته نقش مهم کاربران را نشان می‌دهد. این امر از طریق رسانه‌های جدید مانند شبکه‌های اجتماعی بیشتر به چشم می‌خورد (بنگرید به: زیرین و ادلمن، ۲۰۰۵). از این رو، کاربران تا حدودی می‌توانند از مهارت و دانش خود برای محافظت از سویه‌های غرض‌ورزانه استفاده کنند. این ویژگی سبب تأکید بر پیشگیری‌های ایجابی، توانمندسازانه و خود-کنترلی (خود-مراقبتی) شده است.

فناوری تلفن همراه هوشمند به دلیل قابلیت جابه‌جایی و همراهی همیشگی با کاربران، خصلتی ممتاز یافته و سرمایه‌گذاری‌های زیادی برای توسعه برنامه‌ها و نرم‌افزارهای آن شده است. شبکه‌های مجازی یکی از پُر استفاده‌ترین برنامه‌هاست. شبکه‌های اجتماعی مجازی فرصت‌ها و قابلیت‌های متنوعی را در اختیار کاربران قرار می‌دهند؛ اما تهدیدات، انحرافات و کژکارکردهای سایبری را نمی‌توان نادیده انگاشت. از این رو، فناوری‌ها به شکل خزننده و نرم ممکن است نظم و امنیت اجتماعی را تحت‌الشعاع قرار دهند. تاکنون در پژوهش‌های زیادی راهکارها و برنامه‌هایی برای پیشگیری از آسیب‌های شبکه‌های مجازی ارائه شده است. شایسته است که راهکارها و برنامه‌های معرفی شده، به‌شیوه‌ای روشمند ارزیابی و سهم اثربخشی آن‌ها روشن شود. مسئله اصلی این مقاله نیز به همین موضوع اختصاص دارد. برای این منظور، ضمن مرور دلالت‌های نظری، از تکنیک QM-A<sup>۱</sup> استفاده شده است.

**پرسش مرکزی:** «در یک ارزیابی کلی، چه شیوه‌ها و رویکردهایی در برنامه‌های پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی قابل احصا است و سهم ابعاد و مؤلفه‌های راهبردهای پیشگیری چه وضعیتی را نشان می‌دهد؟»

**هدف کلیدی:** «ارزیابی رویکرد و ابعاد برنامه‌های پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی در پژوهش‌های انجام‌گرفته با استفاده از تکنیک QM-A و تمرکز بر وجوه نظم و امنیت اجتماعی پایدار».

## ۲- مبانی نظری

### ۲-۱- پیشینه پژوهش

روشندل اربطانی و همکاران (۱۳۹۶ ه.ش) به دنبال طراحی مدل مدیریت شبکه‌های اجتماعی داخلی با رویکرد فرهنگی بوده‌اند. استدلال این پژوهش برای طراحی مدل مدیریت شبکه‌های مجازی، فراتر رفتن از فیلتر کردن و توسعه کمی شبکه‌های داخلی است. این مدل که با استعانت از روش نظریه مبنایی و تکنیک مصاحبه با متخصصان پیشنهاد شده، مشتمل بر ویژگی‌های زیر است: طراحی و پیاده‌سازی شبکه ملی اطلاعات، به رسمیت شناختن شبکه‌های اجتماعی توسط حاکمیت، ایجاد زیرساخت‌های فنی و حقوقی برای احراز هویت کاربران، طراحی نظام رسانه‌ای کشور، سیاست‌های تولید و ترویج محتوا، سیاست‌های تشویقی برای شبکه‌های داخلی، ترویج فرهنگ کاربری، طراحی شبکه‌های استاندارد و قابل رقابت.

اسماعیلی راد و احمدی (۱۳۹۶ ه.ش) در پژوهشی با موضوع تدوین مقیاسی برای سنجش میزان اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی آنلاین و پیامدهای اخلاقی آن و با استفاده از روش پیمایش پرسش‌نامه‌ای نتایج را مطرح کرده‌اند:

۱) استخراج مقیاس‌های هفت‌گانه برای اعتیاد به شبکه‌ها مشتمل بر عدم توانایی تحمل، مشکلات زندگی، سندرم خودداری، وابستگی، رضایت جایگزین، شدت استفاده از اپلیکیشن‌های تلفن همراه، تغییرات خلق و خو؛

۲) وجود آسیب‌های اجتماعی در میان گویه‌های مقیاس‌ها مشتمل بر صرف بیشتر اوقات فراغت، صرف زمان بیشتر از با خانواده بودن، ایجاد مشکلات خانوادگی، نادیده گرفتن اطرافیان.

محمودزاده و همکاران (۱۳۹۶ ه.ش) در پژوهشی به تدوین استراتژی کلان‌داده در تحلیل شبکه‌های اجتماعی برای پیش‌بینی بحران پرداخته‌اند. این پژوهش که با استفاده از روش پرسش‌نامه بسته برای نخبگان انجام شده، معطوف به ارائه راهکارهایی فنی برای فناوری‌های مورد نیاز در بخش‌های جمع‌آوری، پیش‌پردازش، پردازش، ذخیره‌سازی،

تحلیل و پیش‌بینی، نمایش و ارائه نتایج است. تحقق راهبردهای مقتضی از راه‌های مختلف شامل اجرای داخلی، پروژه مشترک با بخش پژوهش دانشگاهی، برون‌سپاری به منابع داخلی و خرید خارجی بررسی شده است.

جاوید و همکاران (۱۳۹۶ ه.ش) در پژوهشی پیرامون شناسایی و اولویت‌بندی آثار و پیامدهای منفی استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی با رویکرد تحلیل سلسله‌مراتبی فازی و روش پرسش‌نامه‌ای نتایج زیر را مطرح کرده‌اند:

(۱) برجسته بودن آسیب‌هایی همچون رواج ارزش‌های غیر سنتی، گسست میان‌نسلی، شکل‌گیری خرده‌فرهنگ‌ها، ایجاد ناامنی، طلاق و مصرف‌زدگی؛

(۲) ضرورت اتخاذ راهکارهایی؛ نظیر معرفی شبکه‌های معتبر، آموزش شبکه‌های اجتماعی، برگزاری همایش‌ها و کلاس‌های مشاوره، تقویت اوقات فراغت، تقویت خودکنترلی و خودایمنی، گسترش محتواهای داخلی مناسب.

مظفری (۱۳۹۶ ه.ش) به موضوع فرهنگسازی استفاده بهینه از شبکه‌های اجتماعی و جلوگیری از آسیب‌های آن با استفاده از روش پرسش‌نامه پرداخته است. هویت کاذب و انحرافات اخلاقی از جدی‌ترین آسیب‌های اجتماعی به‌ویژه برای دختران هستند. بر اساس یافته‌های این پژوهش گروه سنی ۱۸-۲۶ سال آسیب‌پذیری بیشتری داشته‌اند. راهکارهای پیشنهادشده عبارت‌اند از: تقویت آگاهی‌بخشی مضرات شبکه‌های اجتماعی، آموزش از طریق تشکیل سمینار و کلاس، انتشار بروشورهای آموزشی.

پورقهرمانی و قندهاری (۱۳۹۶ ه.ش) در پژوهشی درباره راهبردهای مؤثر بر پیشگیری از جرائم در شبکه‌های اجتماعی مجازی از دیدگاه دانشجویان، با استفاده از پرسش‌نامه سه عامل راهبرد پیشگیری؛ یعنی دولتی، غیردولتی (خصوصی) و مردمی را بررسی کرده‌اند. بر طبق نتایج، راهبرد دولتی که حائز امتیاز و نمره بیشتری بوده، شامل محورهای زیر است:

(۱) آموزش و آگاه‌سازی خانواده‌ها از طریق رسانه ملی، مدارس، دانشگاه‌ها و سایر

رسانه‌های عمومی؛

(۲) ایجاد و تقویت شبکه ملی اطلاعات؛

۳) توسعه شبکه‌های اجتماعی بومی؛

۴) ایجاد نظام عدالت کیفی مناسب با جرائم سایبری؛

۵) ایجاد مراکز آگاهی‌رسان و امدادی.

همچنین، پیشگیری در سه سطح فردی، جمعی و ملی پیشنهاد شده است. مهم‌ترین آسیب‌های اجتماعی شناسایی شده عبارت‌اند از: کلاهبرداری، سرقت، خرابکاری، سوء استفاده جنسی، نقض حریم خصوصی، دور ماندن از اجتماع، بحران هویت، اعتیاد به فناوری.

قربانی و همکاران (۱۳۹۶ هـ.ش) در پژوهشی با موضوع پیشبینی سهم شبکه‌های مجازی در میزان گرایش به سوء مصرف مواد مخدر و روان‌گردان با استفاده از روش پیمایش پرسش‌نامه‌ای و رویکرد تحلیل شبکه، یافته‌های زیر را به دست آورده‌اند:

۱) شبکه‌های اجتماعی به‌عنوان بستر آسیب‌هایی همچون تبلیغات منفی و گمراه‌کننده، عامل گشت‌وگذار بی‌هدف و اتلاف وقت هستند؛

۲) پیشنهادهای کاربردی عبارت‌اند از: ارائه آموزش و هشدار لازم، توجه دادن به حضور هدفمند در فضای مجازی، توسعه شبکه‌های اجتماعی بومی، برنامه‌ریزی مجازی اوقات فراغت، وضع قوانین سخت‌گیرانه، فیلتر کردن.

شرف‌الدین و نوروزی اقبالی (۱۳۹۵ هـ.ش) به راهکارهای نهادینه کردن تقوا در رفتار کاربران ایرانی شبکه‌های اجتماعی با استفاده از روش مردم‌نگاری مجازی پرداخته‌اند. راهکارهایی همچون آموزش سواد رسانه‌ای، الگوپردازی عملی والدین، ارائه بسته‌های عملی برای مصون ماندن از گناه و استفاده از برخی الگوها و شخصیت‌ها در سه بخش بینشی، گرایشی و ارادی و با شیوه‌های مستقیم، نیمه‌مستقیم و غیرمستقیم پیشنهاد شده است. این پژوهش بر تربیت دینی به‌عنوان اصلی‌ترین راهبرد مصون ماندن از آسیب‌های شبکه‌های اجتماعی تأکید کرده است.

**جمع‌بندی پیشینه:** پژوهش‌های مذکور به ارائه راهکارهایی برای مقابله و مواجهه با آسیب‌های شبکه‌های اجتماعی پرداخته‌اند؛ اما نتوانسته‌اند برنامه‌های موجود پیشنهاد شده را

ارزیابی کنند. آنچه در این پژوهش اهمیت دارد، تمرکز بر استخراج عمده‌ترین راهکارها، سنخ‌شناسی برنامه‌ها، طبقه‌بندی ابعاد پیشگیری و ارزیابی آنهاست.

## ۲-۲- مبانی مفهومی

### الف) کنترل نظم اجتماعی و پیشگیری

به‌طور کلی، کنترل اجتماعی سازوکارهایی است که جامعه به‌وسیله آن‌ها تسلط خود را بر رفتار یا نتایج (خواسته و ناخواسته) رفتار افراد (از اقشار و گروه‌های گوناگون اجتماعی) اعمال می‌کند تا این رفتارها را منطبق با مجموعه منافع، قواعد، ارزش‌ها و هنجارهای حاکم در جامعه هم‌نوا سازد. کنترل در سطوحی از حالات همچون کاستن، از میان برداشتن، ممنوعیت، محدودیت یا پیشگیری انجام می‌شود. کنترل ممکن است توسط عامل مداخله‌کننده خارجی (حالت عینی) یا توسط برنامه‌ریزی‌های اجتماعی و فرهنگی به‌منظور درونی کردن هنجارها در افراد (حالت ذهنی) دنبال شود. برقراری نظم اخلاقی و امنیت اجتماعی از دستاوردهای کنترل اجتماعی است. عموماً، برنامه‌های کنترل در سه وضعیت زمانی کوتاه، میان و بلندمدت طراحی می‌شود. در گذشته، تأکید بر قانونمند کردن و هنجارپذیر کردن فرد از طریق واداشتن وی به انجام یا ترک اقدامی نابهنجار صورت می‌گرفت (رویکرد آمرانه)؛ اما اکنون، رویکردهای تعاملی (مشارکتی) و پیشگیرانه رواج دارد. همه راهبردهای کنترلی، ضمانت پایبندی افراد به هنجارها و ارزش‌ها را ندارد. بر اساس اقتضای حکمرانی در عصر جدید، اجرای کنترل به نهادهای مشروع آموزشی، حقوقی، قضایی و اجتماعی تفویض شده است (بنگرید به: کوزر و روزنبرگ، ۱۳۸۷: ۱۳۹-۱۰۷).

برخی از نهادها به‌مثابه «دریچه اطمینان»<sup>۱</sup> در جهت حفظ نظام اجتماعی و نظام امنیت افراد عمل می‌کنند. هرچه ساختار اجتماعی انعطاف‌پذیرتر باشد، نیاز به نهادهای دریچه اطمینان افزایش می‌یابد تا به آرام‌سازی تنش‌ها کمک کند (کوزر، ۱۹۶۴: ۱۵۶).



پیشگیری به معنای جلوگیری از وقوع پدیده است که از مداخله مثبت و اندیشمندانه برای مقابله با شرایط مضر پیش از اینکه منجر به اختلال شود، حکایت دارد. دو سطح از پیشگیری شامل اولیه و ثانویه از یکدیگر تفکیک‌پذیر هستند. هدف از پیشگیری اولیه ممانعت از شروع اختلالات و نابهنجاری‌هاست که منتج به کاهش میزان بروز و شیوع می‌شود. پیشگیری ثانویه متوجه جلوگیری از توسعه آسیب‌ها و با هدف یاری رساندن به عاملان اجتماعی است. به‌طور کلی، فرآیند پیشگیری مشتمل بر موارد زیر است: شناخت، مداخله، کاستن از عوارض و آسیب‌ها، آگاه‌سازی، ارتقای توان مهارتی و تصمیم‌گیری، تقویت مسئولیت‌پذیری، توسعه تفکر خلاقانه و نقادانه، توجه دادن به جایگزین‌ها و بدیل‌ها، ارتقای سطح پایداری‌های فرهنگی و باورهای اخلاقی، وضع و تقویت قوانین و مقررات.

برنامه‌های پیشگیری پژوهش-محور بر اساس شناسایی و افزایش عوامل محافظ و تاب‌آور و همچنین، شناسایی و کاهش عوامل خطرزا هستند. عوامل محافظ و تاب‌آور زمینه‌ها و ظرفیت‌هایی برای بروز رفتارهای بهنجار هستند. در مقابل، عوامل خطرزا به شرایط، عوامل، ویژگی‌ها و متغیرهایی اطلاق می‌شود که بستر بروز نابهنجاری و آسیب‌ها را فراهم می‌سازد. بهترین شیوه پیشگیری از آسیب‌ها، پیشگیری تعاملی، چندوجهی و توأم با خط‌مشی‌های اجتماعی است. به لحاظ جامعه هدف، پیشگیری همگانی از پیشگیری انتخابی یا موردی متمایز می‌شود. به‌علاوه، برخی از پیشگیری‌ها جنبه بالینی دارند.

### (ب) راهبرد

راهبرد به معنای سازوکارهای پایدار و خط‌مشی برنامه‌ریزی شده برای مواجهه، کنش، تعامل، مقاومت یا ایجاد راهکارهایی نظری و عملی است که بر اساس شناخت وضعیت موجود و ترسیم دورنمایی از شرایط مطلوب توسط برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران طراحی و تدوین می‌شود. راهبرد به لحاظ زمانی و فوریت، ممکن است موقتی یا دائمی باشد. تنظیم این خطوط مشی بر مبنای سلسله‌ای از مطالعات و پژوهش‌های عمیق و همچنین، پایش‌های میدانی انجام می‌شود. علی‌الاصول، اکثر سازوکارها توسط نهادها و سازمان‌های

اجتماعی مدوّن می‌شوند، اما راهبردهای یک‌طرفه در مقابل راهبردهای تعاملی تعریف-پذیرند. راهبردها در سطوح مختلف خُرد، میانه و کلان هستند. برای اجرا و توسعه راهبردها به ضمانت‌های اجرا نیاز است. به‌طور کلی، راهبرد بر نحوه مواجهه و توجه به چشم‌اندازی مشخص دلالت دارد.

در لغت‌نامه آکسفورد، راهبرد به معانی روبه‌رو تعریف شده است:

الف) طرحی از اقدامات طراحی شده برای دستیابی به اهداف بلندمدت و همچنین، هنر برنامه‌ریزی و هدایت نظامی به‌منظور خاص<sup>۱</sup>؛

ب) اصل یا قاعده‌ای کلی<sup>۲</sup>؛

ج) مجموعه یا اصولی از اقدامات اتخاذ یا پیشنهادشده توسط سازمان یا فرد و همچنین، عمل یا روشی محتاطانه، مصلحتی و مقتضی<sup>۳</sup>.

## ۲-۳- دلالت‌های نظری

### الف) دوسویگی نوسانات ارزشی هویتی و کج‌روی سایبری

هویت اجتماعی مجموعه‌ای از خصوصیات و مشخصات اجتماعی، فرهنگی، روانی، فلسفی، زیستی و تاریخی همسانی است که بر یگانگی یا همانندی اعضای آن دلالت می‌کند و آن را در یک ظرف زمانی و مکانی معین، به‌طور مشخص، قابل قبول و آگاهانه از سایر گروه‌ها متمایز می‌سازد (جنکینز، ۱۳۸۱: ۲۲). همچنین، هویت فرهنگی به معنای پایبندی به آداب و رسوم، سنت‌ها و ارزش‌های گذشته رایج و نوین جامعه است؛ به‌گونه‌ای که هم منجر به غرور ملی می‌شود و هم فرد از استقلال برخوردار است (اریکسون، ۱۹۸۷: ۲۴-۱۱). عوامل تاریخی، زبانی و روان‌شناختی در ساختن هویت فرهنگی نقش دارند و نقص یا عدم تناسب در میان آن‌ها سبب بحران فرهنگی و اجتماعی می‌شود (آنتادیوپ، ۱۳۶۱: ۵).

1. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/strategy>

2. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/guideline>

3. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/policy>

به‌طور کلی، تمایلات انسان درون جامعه شکل می‌گیرد. فرد با قرار گرفتن در متن جامعه، ارزش‌ها را درونی می‌کند. پس نظم اجتماعی ریشه در سازمان جامعه، ایستارها و ارزش‌های آن دارد (چلپی، ۱۳۹۵: ۱۱) و ارزش‌ها دو بُعد عینی و ذهنی را به‌طور هم‌زمان دارند (همان: ۲۴).

رونالد اینگلهارت<sup>۱</sup> دو فرضیه مشهور را درباره ارزش و رابطه آن با دنیای بیرونی و ذهن فرد مطرح کرده است. بر اساس فرضیه کمیابی، فرد بیشترین ارزش ذهنی را به آن چیزی می‌دهد که عرضه آن‌ها در دنیای بیرونی کم است. به عبارت دیگر، نوعی بازتاب از نیازهای شرایط اجتماعی در ذهن فرد شکل می‌گیرد. طبق فرضیه دیگر با عنوان اجتماعی شدن، ارزش‌های اصلی فرد بازتاب نیازهای دوران پیش از بلوغ اوست. از نظر او، دگرگونی ارزش‌ها به تدریج و در پی انتقال اوضاع از نسلی به نسل جوان‌تر رخ می‌دهد. پس تغییرات مکرر در سطح خرد دگرگونی‌هایی را در سطح کلان ایجاد می‌کند. لازمه این تغییرات نوعی برخورداری و ثبات در ابعاد اقتصادی، تکنیکی، نظامی و سیاسی است. از جمله عوامل تغییر تمایل به ارزش‌ها از جنبه مادی به فرامادی، رشد فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی است (اینگلهارت، ۱۳۷۳: ۷۶-۵۰). بر اساس نظریه مذکور، جوانان در شبکه‌های اجتماعی به دنبال نیازهایی هستند که در دنیای واقعی امکان تحقق آن اندک بوده است. این نیازها ممکن است جنبه‌های جسمانی، روانی و فکری داشته باشند.

بنابر آنچه ذکر شد، رابطه‌ای میان برخی انحرافات با تعلقات ارزشی و خواسته‌های درونی وجود دارد. نظریه کنترل اجتماعی وقوع کج‌روی را برحسب وجود ضعف در فرآیند کنترل اجتماعی در جامعه و ناکارآمدی آن در هر دو بُعد درونی و بیرونی تبیین می‌کند. تراویس هیرشی<sup>۲</sup> اجزای تعلق و وابستگی به جامعه را شامل موارد زیر می‌داند (بنگرید به: هیرشی، ۱۹۷۴):

#### ۱- پیوستگی: ارتباط با سایر افراد؛ یعنی خانواده، دوستان و نزدیکان؛

1. R. Inglehart  
2. T. Hirschi

۲- **تعهد:** پابندی به آرزوها، افراد و انجام فعالیت‌هایی برای رسیدن به درجات علمی، اقتصادی یا فرهنگی؛

۳- **مشغولیت:** پذیرش و مشارکت در نقش‌ها و فعالیت‌های اجتماعی؛

۴- **اعتقاد:** باور به ارزش‌های فرهنگی و هنجارهای فرهنگی.

از نظر هیرشی، کیفیت هر کدام از عوامل فوق می‌تواند در بروز هم‌نواپی یا عدم هم‌نواپی مؤثر باشد؛ به‌گونه‌ای که کاهش در کیفیت آن‌ها فرد را به سمت رفتارهای ناهنجار متمایل می‌سازد؛ بنابراین، نحوه پیوند اجتماعی فرد در دنیای واقعی می‌تواند نوع رفتار او را در دنیای مجازی متأثر نماید. هرچه پیوند اجتماعی ضعیف‌تر باشد، آسیب‌های اجتماعی افزایش می‌یابد.

نظریه معاشرت و هم‌نشینی (پیوند افتراقی) به موضوع انتقال و یادگیری کج‌روی از یک گروه به فرد دیگر در صورت ارتباط با آن‌ها حکایت دارد. ادوین ساترلند<sup>۱</sup> معتقد است رابطه با گروه‌های منحرف و دارای رفتار ناهنجار، سبب نوعی جامعه‌پذیری از آن رفتار می‌شود. فراوانی، سن، دوام و شدت در رابطه از متغیرهای تأثیرگذار در نحوه بروز رفتار ناهنجار است (رابرتسون، ۱۳۹۱: ۱۷۰). پس وضعیت حضور افراد در شبکه‌های اجتماعی ممکن است کاربر را به نحوی خاص جامعه‌پذیر کند و رفتارهایی را به او منتقل سازد. به میزانی که فرد در شبکه‌های اجتماعی نامناسب حضور داشته باشد، امکان انتقال آسیب‌های اجتماعی بیشتر خواهد بود.

#### **ب) چالش نوظهور امنیت اجتماعی: فردی شدن و چارچوب‌گریزی**

آبرساختار فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی جدید دنیایی سرشار از نوآوری و پیچیدگی را خلق کرده‌اند که قاعده پذیرفته‌شده‌ای ندارد (گرت و همکاران، ۲۰۰۵: ۶-۱). تلقی رسانه‌ها و شبکه‌های ارتباطی جدید به‌عنوان ابزار تصرف و اعمال قدرت مشکل است. به همین دلیل، فناوری اینترنت را نمی‌توان دارای مالکیت و دسترسی انحصاری به‌گونه‌ای که محتوا و

---

1. E. Sutherland

گردش اطلاعات در آن به آسانی کنترل شود، دانست. اساساً، الگوی ارتباطی در فضای مجازی و اینترنت افقی است و دولت و ضوابط حقوقی همانند سابق نمی‌توانند بر آن کنترل و مقررات‌گذاری داشته باشند (بنگرید به: مک‌کوایل، ۲۰۰۶). فناوری‌های جدید ارتباطی، استفاده‌های نامحدود و غیر هدفمند دارند و محتوای آن‌ها به آسانی کنترل‌شدنی نیست (مهدی‌زاده، ۱۳۹۳: ۳۲۲). بسیاری از کاربران با برخورداری از قدرت ارتباطی تخصصی قادرند تا راه‌های گریز از موانع (سانسورها) را پیدا کنند. در شبکه‌های اجتماعی، به‌طور بالقوه دروازه‌بانی توسط هر کاربر اعمال می‌شود (آگوآیو، ۲۰۱۱: ۲۶۳). فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی جدید تا حدودی دیوارهای میان انسان‌ها را شفاف می‌سازند (اسلوین، ۱۳۸۰: ۸۰).

با رواج تلفن همراه هوشمند، مردم این امکان را یافته‌اند که به دلیل ویژگی در دسترس بودن، بر طبق برنامه‌ریزی‌های خود زندگی کنند و نیازی به پیروی از برنامه‌ها و رفتارهای طراحی شده نداشته باشند (کوپوما، ۲۰۰۰: ۴۰). کاربران با ابراز و بیان اعتقاد یا مذهب خود با سایر کاربرانی که در آن نوع عقاید و باورها دارای اشتراک هستند، تشکیل گروه‌هایی را می‌دهند که دارای خرده‌فرهنگ منحصر به فرد خودشان است (معمار و همکاران، ۲۰۱۲: ۱۱۹۶). هرچه افراد بیشتر با یکدیگر در تماس باشند، احتمال خلق نوآوری و تغییر فرآیند پدیده‌های اجتماعی افزایش می‌یابد (کینونی، ۱۹۹۶: ۴۳۳).

از جمله تغییراتی که به نقش و تأثیر فناوری‌ها در شکل‌گیری کاربران فعال کمک کرده است، مقررات‌زدایی و خصوصی شدن است (مک‌کوایل، ۱۳۸۰: ۲۰۰-۱۸۹). به‌عنوان نمونه، پدیده‌ی هواخواهی یک جنبه‌ی عادی و معمولی زندگی روزمره و عامل ایجاد شبکه‌ای از روابط اجتماعی با دیگران و دارای گرایش‌ها و سلايق فرهنگی مشابه و نیز جزئی جدایی‌ناپذیر از طرح ساخت خود (هویت‌سازی) است (بنگرید به: تامپسون، ۱۳۷۹). در این وضعیت، ساخت یک اجتماع فرهنگی بدیل رخ می‌دهد.

جان تاپسون<sup>۱</sup> بر این باور است که تولیدات رسانه‌ای از بافت‌های تولیدشان منفک می‌شوند و مجدداً در وضعیت‌های خاص ریشه می‌دوانند و با شرایط فرهنگی و مادی

دریافت سازگار می‌شوند. پس تعامل مخاطب با فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی، انفعالی یا فرااجتماعی نیست، بلکه این تعاملات باید به‌عنوان ویژگی نهادی زندگی روزمره درک شوند که فرصت‌ها و تهدیدهایی را برای مخاطبان و تولیدکنندگان فراهم می‌کند. فرآیند ساختن خود از این جهت که افراد به نحو روزافزونی از منابع خود و مطالب نمادین انتقال‌یافته توسط فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی به‌منظور ساختن هویت‌های منسجم برای خودشان استفاده می‌کنند، بازاندیشانه‌تر و نامحدودتر شده است (بنگرید به: تامپسون، ۱۳۷۹).

راجر سیلورستون<sup>۱</sup> از مفهوم «شهر رسانه‌ای»<sup>۲</sup> برای توضیح هم‌زمانی تجلی و ساخته شدن جهان پیرامون در فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی جدید (اینترنت و تلفن همراه) استفاده می‌کند. یکی از آسیب‌های شهر رسانه‌ای، تمایل به پنهان کردن تفاوت‌ها میان مردم و فرهنگ‌ها در عالم واقعیت است که به ایجاد سوء تفاهم‌ها منجر می‌شود (سیلورستون، ۲۰۰۷: ۱۱۴). از یک طرف، آرایش اصلی اینترنت و ماهیت استفاده از آن شالوده‌شکن معانی و مضامین اجتماعی است و از طرف دیگر، اینترنت شیوه‌های جدید و متنوع روابط نیابتی را می‌گشاید که منجر به وحدت و یکپارچگی در قالب شبکه‌ها می‌شود و ممکن است الزام‌آور باشد (راسموسن، ۲۰۰۰: ۱۶۰)؛ به عبارت دیگر، فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی جدید از یک طرف وحدت اجتماعی را تهدید می‌کنند و از طرف دیگر، برای تهدیدهایی که برخی نیروهای اجتماعی ایجاد می‌کنند، وحدت‌بخش هستند (ویدون، ۲۰۰۴: ۱۱).

عمده‌ترین کارکردهای شبکه‌ها شامل معرفت‌سازی، تولید، ابداع، نشر و نگهداری ایده‌ها، انگاره‌سازی، بحران‌سازی و بحران‌زدایی، استفاده ابزاری در خدمت اهداف و مانند آن است (داوودی دهاقانی و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۳). پشتیبانی از جنبش‌های اجتماعی جدید، خلق ارزش‌های جدید، از هم پاشیدن شبکه‌های سنتی بین افراد، تجزیه شدن سلیقه‌ها و خرده‌فرهنگ‌ها، آموزش‌های غیراخلاقی، کاهش سرمایه اجتماعی، افزایش انزوای اجتماعی، گسترش بی‌نظمی، کاهش مشارکت اجتماعی، افزایش اعتیاد اینترنتی و رشد هویت‌های مجازی

---

1. R. Silverstone  
2. Mediapolis

از جمله تهدیدهای فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی جدید است (دریفوس، ۱۳۸۳: ۱۰ و ۱۱). در یک تقسیم‌بندی، تهدیدات شبکه‌های اجتماعی به چهار دسته تقسیم می‌شوند (قضاوتی و نوروزی، ۱۳۹۶: ۹۲-۸۷):

- ۱- **تهدیدهای کلاسیک:** انواع بدافزارها، هرزنامه‌ها، حملات برنامه‌ای، کلاه‌برداری‌های اینترنتی؛
- ۲- **تهدیدهای مدرن:** کلیک دزدی، تشخیص چهره، پروفایل‌های جعلی، ردگیری و کشف هویت واقعی، ایجاد نسخه‌ال‌مثنی از کاربر، جمع‌آوری اطلاعات، نشت اطلاعات، نشت مکانی؛
- ۳- **تهدیدهای ترکیبی:** تلفیق تعدادی از تهدیدهای کلاسیک و مدرن با یکدیگر؛
- ۴- **تهدیدهای کودکان:** کودک‌آزاری، ایجاد رفتارهای پرخطر، مزاحمت سایبری.

### ۳- روش‌شناسی

این پژوهش از تکنیک QM-A یا فراتحلیل کیفی بهره می‌برد. این تکنیک، دربرگیرنده ترکیب کمی گزارش‌ها و نتایج تحقیقات مشابه، استخراج و جدول‌بندی فراوانی مشخصات تحقیقات و بررسی روابط آماری میان متغیرهای تحقیقات است. این شیوه تحلیل به دنبال تبدیل یافته‌های مطالعات مختلف به یک مقیاس مشترک است. از این رو، می‌توان خلأهای نظری و پژوهشی را مشخص کرد تا به جهت دادن پژوهش‌های بعدی و جدید نیز کمک نماید (Wolf, 1986: 123-124).

در فراتحلیل موردی و اجمالی (در روش‌های کیفی)، بیشتر از آمارهای توصیفی استفاده می‌شود. مشخص کردن فراوانی، درصد فراوانی، فراوانی تجمعی و درصد فراوانی تجمعی، ترسیم نمودار میله‌ای و دایره‌ای برای نمایش نتایج، مشخص کردن نما، شاخص تغییر کیفی<sup>۱</sup> و واریانس دو جمله‌ای (شاخص تغییر در متغیرهای کیفی) از ارکان مهم محسوب می‌شوند (عرفان‌منش و توکل، ۱۳۹۳: ۵۳ و ۵۴).

---

1. Index of Qualitative Variation (IQV)

ارزیابی راهبردهای پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی در پژوهش‌ها بر مبنای انتخاب قالب پژوهشی «مقاله» انجام شده است، به این دلیل که عمده شکل‌های دیگر پژوهشی مانند کتاب، طرح و پایان‌نامه، نتایج را به‌طور جداگانه و مختصر به‌صورت مقاله منتشر می‌کنند. جست‌وجوی مقاله در پایگاه علمی «بانک اطلاعات نشریات کشور» (مگ‌ایران) و در بخش «مطالب مجلات علمی مصوب» انجام شده است. جست‌وجو بر اساس واژگان کلیدی زیر انجام شده است: شبکه‌های اجتماعی، شبکه‌های مجازی، پیام‌رسان، مسنجر، تلگرام، فیس‌بوک، اینستاگرام، توئیتر، یوتیوب، واتس‌آپ، لینکدین، اسنپ‌چت، وی‌چت، ردیت، تانگو، وایبر، اسکایپ، گوگل‌پلاس، پینترست، تامبلر، وی‌کی، ایتا، بیسفون، ویسپی، بی‌تاک، اورکات، فلیکر.

پس از جست‌وجوی واژگان مذکور، تمامی مقالات مرتبط با ارائه راهکارهای پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی انتخاب شدند؛ بنابراین، شیوه نمونه‌گیری کیفی از نوع «تمام‌شماری» بوده است. این جست‌وجو تمامی مقالات تا پایان مهرماه ۱۳۹۷ هجری شمسی را شامل می‌شود. با این حساب، تعداد مقالات مرتبط ۱۱۲ مورد است.

#### ۴- یافته‌ها

##### ۴-۱- مخاطبان/مجریان پیشنهادشده برای کاهش آسیب‌ها

در اکثر پژوهش‌ها، پیشنهادها و راهکارهای ارائه‌شده عموماً در سطح کلی و بدون اشاره به ضمانت اجراست. در این میان، برخی افراد، گروه‌ها، نهادها یا سازمان‌ها به‌عنوان اجراکنندگان یا مخاطبان پیشنهادی نام برده شده‌اند که اسامی آن‌ها در جدول زیر آمده است.



جدول ۱- مخاطبان/مجریان پیشنهادشده برای کاهش آسیب‌ها

عموم افراد (کاربران)	صداوسیما
افراد خاص: اساتید / ائمه جماعات / هنرمندان / ورزشکاران	شورای عالی فضای مجازی
خانواده	وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
مسجد	وزارت ورزش و جوانان
هیئت مذهبی	وزارت آموزش و پرورش
سرای محلات و خانه‌های سلامت	وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
فرهنگسراها	وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی
شهرداری‌ها	وزارت اقتصاد و امور دارایی
مدرسه	وزارت امور خارجه
دانشگاه	سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری
حوزه علمی	سازمان بهزیستی
سازمان تبلیغات اسلامی	پزشکی قانونی
مؤسسه تبیان	نیروی انتظامی
گروه‌های مردم‌نهاد	بسیج

مروری بر مجریان و مخاطبان، نشان می‌دهد که مسئله آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی نیازمند توجه همگانی از سطح عموم کنشگران تا نهادهای رسمی عرصه حاکمیت است. طیف نهادها و سازمان‌ها به لحاظ حیظه و دامنه وظایف بیانگر چندوجهی بودن مسئله، یعنی فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، درمانی، دینی و خانوادگی است.

#### ۴-۲- سنخ‌شناسی شیوه و رویکرد برنامه‌های پیشگیری

به‌طور کلی، شیوه و رویکرد برنامه‌های پیشگیری سبب شده است تا طیف متنوعی از پیشنهادها و راهکارها ارائه شود. منظور از شیوه در این بخش، چگونگی و نحوه اجرای راهکارهاست (مانند محور اول در جدول «۲») و رویکرد به معنای منظر یا نوع نگرش نسبت به آسیب‌های اجتماعی است (مانند محور دوم در جدول «۲»). راهکارها شامل مجموعه مدون و منظمی از پیشنهادها و توصیه‌های علمی معطوف به ساحت‌های واقعی یا ذهنی است که به‌طور

بالقوه انتظار می‌رود تغییراتی مطلوب را در دنیای اجتماعی کنشگران به وجود بیاورند. «ایجابی یا سلبی بودن»، «فراهم‌سازی تعاملات در دنیای واقعی»، «تکیه بر نقش و ظرفیت‌های کاربران» و «تغییر نگرش به وجوه مثبت فناوری‌های جدید» مهم‌ترین شیوه‌ها و رویکردها هستند.

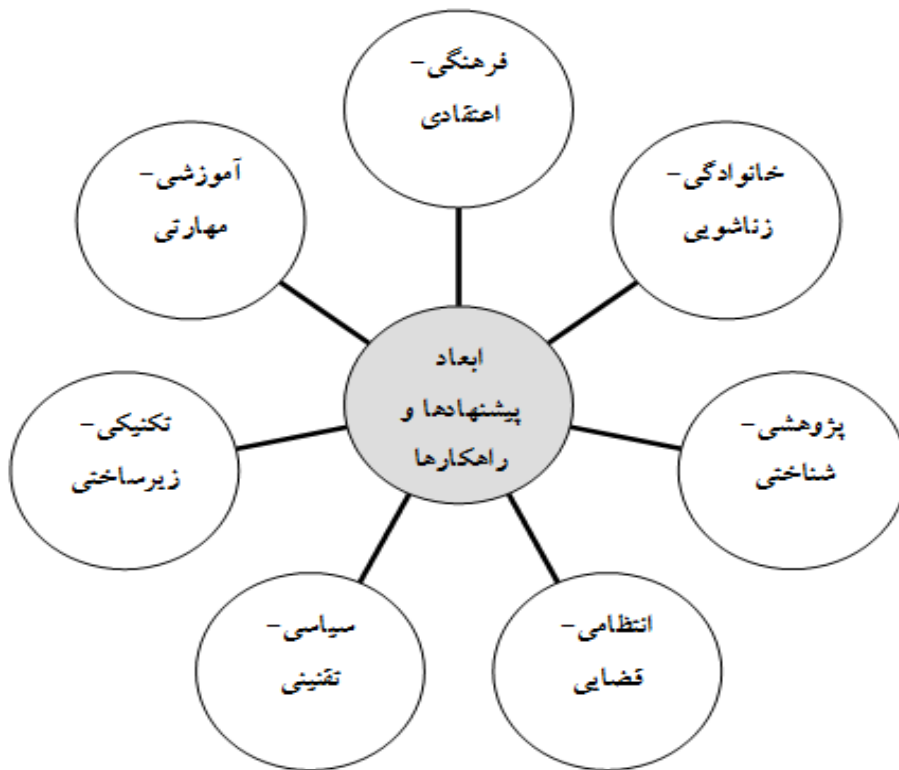
جدول ۲- شیوه‌ها و رویکرد برنامه‌پیشگیری به همراه مضامین کلیدی آن‌ها

مضامین کلیدی	شیوه و رویکرد برنامه‌پیشگیری
پیشگیری‌های اجتماعی، وضعی و غیر کفیری / شیوه‌های ایجابی: فرهنگ‌سازی، اطلاع‌رسانی و آموزش برای ارتقای سواد و مهارت دیجیتال و قدرت تفکر، تجزیه و تحلیل توسط نهادهای رسانه-ای، آموزشی و دینی؛ شیوه‌های سلبی: مقررات‌گذاری و سیاست‌گذاری (سیاست دروازه‌بانی توسط حاکمیت) در نهادهای مربوط به رسانه‌های دیجیتال برای تعیین هنجارها و ارزش‌ها / حذف، نظارت یا کنترل اطلاعات / استفاده از ظرفیت نهادهای مدنی / بهره‌گیری از تجربیات کشورهای دیگر / آینده‌نگری فضای مجازی / استفاده از ظرفیت نهاد خانواده به دلیل شکل‌گیری جامعه‌پذیری اولیه در این نهاد / مصون‌سازی خانواده از آسیب‌های فضای مجازی / انتقال صحیح ارزش‌ها، هنجارها، نمادها، باورها، اعتقادات، آداب و رسوم کشور / مهندسی فرهنگی شبکه‌های مجازی / برنامه‌ریزی برای نیازهای روانی جوانان و کیفیت ارضای آن‌ها / تقویت نظارت‌های مردمی، رسمی و محلی / استفاده صداوسیما از نتایج پژوهش‌های آسیب‌های شبکه‌های مجازی / پرهیز از تربیت قرنطینه‌ای / ترویج استفاده نکردن از فیلتر شکن / دقیق، هوشمند و کارا تر کردن فیلتر / اعتمادسازی در محیط مجازی / توانایی مدیریت هم‌زمان در دو بُعد فنی و محتوایی / اقناع و حساس‌سازی افکار عمومی نسبت به آسیب‌زا بودن شبکه‌ها / ترویج روحیه جمع‌گرایی / خودداری از تدوین دستورالعمل‌های ابلاغی و اداری / تحمیلی نبودن و خلاقانه بودن آگاهی-رسانی‌ها / قابل رقابت کردن محتواهای داخلی با موارد خارجی	ایجابی یا سلبی بودن
مشارکت و فعال‌سازی حضور افراد در فعالیت‌های اجتماعی / افزایش انگیزه در جوانان برای شرکت در انجمن‌ها و تشکل‌های گروهی / کمک به گسترش و ایجاد نهادهای مدنی جوانان خودکنترلی و خودایمنی / هدایت کاربران توانمندتر برای مشارکت‌های مثبت / درونی کردن کنترل و مراقبت در کاربران / تقویت مدیریت شخصی در کاربران / اطلاع‌رسانی نتایج پژوهش‌ها درباره آسیب‌های شبکه‌ها به مردم برای واگذاری بخشی از مدیریت به خود آنان / استفاده از ظرفیت خود مردم برای پیشگیری / آموزش تولیدکننده بودن به کاربران / آموزش مدیریت زمان به افراد مشتمل بر نحوه برنامه‌ریزی روزانه و جلوگیری از اتلاف وقت.	تکیه بر نقش و ظرفیت‌های کاربران
پذیرش شبکه‌های اجتماعی به‌عنوان یک فرصت / استفاده از ظرفیت‌ها و قابلیت‌های مفید شبکه‌های اجتماعی، مانند تشکیل گروه‌ها و کانال‌های درسی برای مدارس و دانشگاه‌ها / استفاده از خود شبکه‌های اجتماعی برای نفوذ فرهنگی در فرهنگ‌های منحن / استفاده بهینه از ظرفیت شبکه‌ها و خودداری از سرکوب آن‌ها / استفاده از شبکه‌های مجازی برای توسعه روابط واقعی / آگاه‌سازی مردم در صورت بروز برخی حوادث از طریق خود شبکه‌ها	تغییر نگرش به کارکردهای فناوری‌های جدید

۴-۳- ابعاد پیشگیری از آسیب‌ها و ارزیابی سهم آن‌ها بر اساس متغیر وابسته (Y) و

مستقل (X)

پیشنهادها و راهکارها به لحاظ ابعاد برنامه به هفت بُعد شامل «فرهنگی-اعتقادی»، «خانوادگی-زناشویی»، «آموزشی-مهارتی»، «پژوهشی-شناختی»، «سیاسی-تقنینی»، «انتظامی-قضایی» و «تکنیکی-زیرساختی» طبقه‌بندی می‌شوند. ابعاد پیشگیری غیر از رویکرد برنامه‌هاست که در محور پیشین به آن‌ها اشاره شد؛ به عبارت دیگر، هر برنامه‌ای ممکن است بر یکی یا تعدادی از ابعاد گوناگون متعلق به دنیای اجتماعی کنشگران یا تعاملات آنان متمرکز شود (مانند بُعد خانوادگی-زناشویی). به تبع، برنامه‌ای به یک برنامه جامع‌نگر نزدیک‌تر است که جمیع ابعاد متصور در تشکیل دنیای اجتماعی را در برگیرد. در نمودار شماره ۱) به ابعاد اشاره شده است.



نمودار ۱- ابعاد پیشنهادها و راهکارها

اگر «کاهش آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی» را متغیر وابسته (Y) و مصادیق ابعاد پیشگیری از آسیب‌ها را متغیرهای مستقل (X) در نظر بگیریم، می‌توان ابعاد پیشگیری را به هفت بُعد تقسیم‌بندی کرد. ابعاد شامل «فرهنگی-اعتقادی» (X<sub>1</sub>)، «خانوادگی-زناشویی» (X<sub>2</sub>)، «آموزشی-مهارتی» (X<sub>3</sub>)، «پژوهشی-شناختی» (X<sub>4</sub>)، «سیاسی-تقنینی» (X<sub>5</sub>)، «انتظامی-قضایی» (X<sub>6</sub>) و «تکنیکی-زیرساختی» (X<sub>7</sub>) هستند.

$$X \rightarrow Y = \sum X_1 + X_2 + X_3 + X_4 + X_5 + X_6 + X_7$$

سهم راهکارهای فرهنگی و آموزشی بیشتر از سایر پیشنهادها و راهبردهاست. این موضوع نشان‌دهنده اهمیت شیوه و رویکرد ایجابی و غلبه فرهنگ‌سازی بر سایر ابعاد است. در جدول پیوسته زیر تمامی مضامین و مصادیق ابعاد هفت‌گانه ذکر شده است.

### جدول ۳- ابعاد پیشنهادها و راهکارها

فرهنگی-اعتقادی (X <sub>1</sub> )
تشکیل گروه و کانال‌های مذهبی و جذاب کردن محتوای آن‌ها / برنامه‌ریزی دقیق درباره وضعیت هویتی جوانان / توجه بیشتر به سلاقی گوناگون در برنامه‌های رسانه ملی / افزایش اماکن تفریحی و ورزشی برای جوانان / گسترش محتواهایی درباره فرهنگ بومی و دینی / ساخت فیلم‌ها و سریال‌ها درباره آسیب‌های شبکه‌ها / جذاب کردن و ارتقای برنامه‌های مذهبی توسط مساجد و مراکز فرهنگی / ساخت بازی‌های رایانه‌ای با مضمون آسیب‌های شبکه‌های مجازی / فراخوان و برگزاری مسابقه درباره ساخت نرم‌افزارهای مذهبی / برگزاری مراسم‌های مذهبی و مناسبتی / ترویج فرهنگ امر به معروف و نهی از منکر در فضای مجازی / استفاده از ظرفیت سازمان تبلیغات، مؤسسه تبیان و حوزه علمیه برای تولید محتوای متناسب با فرهنگ ایرانی-اسلامی / برنامه‌ریزی و ترغیب جوانان به گذراندن اوقات فراغت در بیرون از فضای مجازی / حفظ و انتقال میراث فرهنگی توسط وزارت آموزش و پرورش و وزارت علوم، تحقیقات و فناوری / برگزاری همایش‌ها و نمایشگاه‌ها با مضمون حفظ فرهنگ‌های سنتی / معرفی کتاب‌های معروف به جوانان برای مطالعه / برگزاری مسابقه‌های کتاب‌خوانی / ارائه تخفیف‌های بالا به دانشجویان برای خرید کتاب / افزایش اردوها / افزایش تحرک دانشجویان با برنامه‌های مناسب طراحی شده توسط بسیج دانشجویی / بهره‌گیری از مشاوران و متخصصان در سرای محلات و خانه‌های سلامت / تولید محصولات فرهنگی توسط وزارت ورزش و جوانان و شهرداری‌ها / توسعه فضای مجازی ایرانی-اسلامی توسط شورای عالی فضای مجازی / استفاده از ظرفیت هیئت‌های مذهبی برای راه‌اندازی شبکه‌های اجتماعی / معرفی نحوه ارتباط سالم با جنس مخالف / گسترش شبکه‌های ماهواره‌ای، تلویزیونی و رادیویی توسط رسانه ملی / استفاده از ظرفیت رسانه‌های استان‌ها برای نهادینه کردن

فرهنگ سایبری در خانواده‌ها / ارتقای رفتار عقیفانه و ارزش تقوای رسانه‌ای در افراد / تشکیل گروه‌های مجازی مذهبی با حضور کارشناسان برای پاسخ‌گویی به شبهات مطرح شده / کنترل طراحی لباس‌ها / آموزش عمومی و سواد فضای مجازی برای تبدیل کاربر منفعل به تأثیرگذار و تبدیل شدن به سفیر فرهنگی / برنامه‌ریزی برای اوقات فراغت مجازی سالم / تبلیغ سبک زندگی ایرانی در نمایشگاه‌ها و فرهنگسراها / افزایش اعتماد مردم به رسانه ملی برای جلوگیری از جایگزین شدن اخبار شبکه‌های اجتماعی به جای اخبار صداوسیما / تغییر رویه تبلیغاتی سازمان‌های فرهنگی به سمت استفاده از شبکه‌ها / توجه به جوانان در تهیه برنامه‌های رسانه ملی / حمایت و برنامه‌ریزی برای زنان خانه‌دار / کاستن از رقابت در استفاده از شبکه‌ها میان جوانان / تعامل بیشتر و بهتر نهادهای دینی با جوانان.

#### خانوادگی-زناشویی (X2)

حد و مرز مشخص کردن برای استفاده کاربران به‌ویژه جوانان / گذراندن اوقات بیشتر با فرزندان در فضای بیرون از خانه برای کاهش خلأهای عاطفی / تقویت و گسترش سبک زندگی سالم و بدون تنش / ممانعت از شکل‌گیری تضاد الگوها و ارزش‌های سنتی و مدرن میان زوجین / تسهیل ازدواج جوانان / نظارت بر مصرف کودکان / افزایش ارتباطات صمیمی و مناسب در خانواده‌ها / توجه به سایر مشکلات اخلاقی جوانان توسط خانواده‌ها / کاستن از برخی تعصبات و سخت‌گیری‌های خانوادگی / دنبال کردن صفحه مجازی فرزندان توسط والدین / کاستن از زمان خلوت فرزندان در خانه / گوشزد کردن و ترویج نقش نظارت خانواده‌ها در خود شبکه‌ها.

#### آموزشی-مهارتی (X3)

آگاهی‌بخشی به شهروندان درباره مسائل حقوقی و اخلاقی / تشکیل کلاس‌های مشاوره خانواده در صداوسیما و مدارس برای استفاده سالم از شبکه‌ها / انتشار کتاب‌های آموزشی برای آموزش در مدارس / آموزش و تحکیم بنیان‌های هویت‌ساز / تشویق زوجین به استفاده درست و به‌اندازه با برگزاری کارگاه‌های آموزشی / پخش آگهی‌های آموزنده با مشارکت وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی / ساخت و پخش برنامه‌های کوتاه آموزشی درباره آسیب‌ها با مشارکت هنرمندان و ورزشکاران محبوب / تلفیق آموزه‌های دینی با تمامی دروس رسمی دانشگاه‌ها / تخصیص واحد درسی جدید در دانشگاه‌ها با موضوع شبکه‌های اجتماعی / مهارت‌آموزی تکنیک‌ها و شیوه‌های فناورانه / آموزش‌های مناسب به نوجوانان درباره دوران بلوغ / استفاده از ظرفیت ارشادی و آموزشی روحانیون، ائمه جماعات و اساتید دانشگاه در محیط‌های مرتبط با فعالیت آن‌ها / مشروط کردن استفاده کودکان در صورت گذراندن دوره‌های آموزشی و مهارتی متناسب با سن آن‌ها / تولید بروشورهای آموزشی / در اولویت قرار دادن آموزش فضای مجازی به کم‌سوادان / آموزش مهارت‌های زندگی به جوانان / استفاده از ظرفیت آموزشی بهیستی / استفاده از ظرفیت آموزشی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و همچنین پزشکی قانونی در آگاهی‌سازی‌های مربوطه.

#### پژوهشی-شناختی (X4)

برگزاری نشست‌های دانشگاهی برای بررسی آسیب‌های اجتماعی / افزایش پژوهش‌های دانشگاهی درباره آسیب‌ها / توسعه مراکز پژوهشی در زمینه فضای مجازی / پژوهش برای شناخت درست نوجوانان و جوانان / برگزاری کرسی‌های هم‌اندیشی / گسترش پژوهش‌ها به‌منظور کم‌رنگ کردن دیدگاه منفی به شبکه‌ها.

**سیاسی-تفنینی (X5)**

وضع قوانین سخت گیرانه برای جرائم اینترنتی و اجرای آن / وضع و به روزرسانی قوانین دسترسی شهروندان به اطلاعات آزاد / تقویت شرایط اقتصادی خانواده‌ها توسط دولت / تعیین نهاد سیاست‌گذار شبکه‌های اجتماعی / واگذاری اختیارات بیشتر به دولت برای در نظر گرفتن ضمانت اجراهای کافی / مقابله هوشمند با محصولات و گروه‌های مخالف جمهوری اسلامی ایران / مطرح کردن و آگاه‌سازی مردم از مسائل مدنی، مشکلات و مطالبات عمومی در شبکه‌های مذهبی برای جلوگیری از بحران‌سازی آن مسائل توسط مخالفان / هماهنگ کردن نهادهای عمومی و خصوصی مربوط به پیشگیری از وقوع جرم / تشکیل گروه‌های تخصصی مجازی در حوزه سیاسی، اقتصادی و فرهنگی زیر نظر وزارت اقتصاد و دارایی، وزارت امور خارجه و سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری برای توسعه اخبار و اطلاعات واقعی / هویت‌بخشی به جوانان از طریق ایجاد مشاغل پایدار / سرعت عمل رسانه ملی در انتقال وقایع و اخبار / جامع و کامل بودن اخبار و کاهش سانسور خبری در رسانه ملی / تسهیل نقد سیاسی در دانشگاه‌ها برای کمک به نقص کاستی‌ها / نظرخواهی برخی امور شهروندی در شبکه‌ها توسط مسئولین / عضویت مسئولین در شبکه‌ها برای مشاهده مشکلات و همراهی با سایر کاربران / مطرح کردن چالش‌ها و مشکلات از سوی مردم خطاب به مسئولین در شبکه‌ها / گسترش آزادی بیان در دنیای واقعی.

**انتظامی-قضایی (X6)**

کنترل‌های بیشتر از طرف پلیس فتا / تمهیدات لازم برای همکاری کاربران با پلیس / برخورد قاطع با برهم‌زنندگان حریم خصوصی / برخورد با کانال‌ها و گروه‌های مروج هرزه‌نگاری / شناسایی و رصد گروه‌ها و کانال‌های مروج ناهنجاری / راه‌اندازی شبکه هوشمند توسط پلیس برای تعامل مردم با آن‌ها / به‌روزرسانی آگاهی پلیس از وضعیت شبکه‌های اجتماعی / حضور پلیس در جوامع هدف برای آگاه‌سازی و آموزش.

**تکنیکی-زیرساختی (X7)**

ساخت و راه‌اندازی شبکه‌های داخلی / تقویت و به‌روزرسانی شبکه‌های ملی / خودداری از فیلترینگ به دلیل نادیده انگاشتن حقوق شهروندی / تولید و ساخت نرم‌افزارهای آشنایی و آموزش شبکه‌ها / حمایت از سازمان‌های مردم‌نهاد فعال در زمینه تولید نرم‌افزار و محتوا / فیلتر کردن / تولید نرم‌افزارهای نظارتی برای والدین / حفظ امنیت داده‌ها / حمایت از ایجاد شبکه‌های مجازی غیردولتی / فعال‌تر و جذاب‌تر کردن شبکه‌های داخلی.

توزیع فراوانی متغیرهای تعیین‌کننده (X) برای کاهش آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی به تفکیک در جدول زیر آمده است. فراوانی‌ها نشان‌دهنده اهمیت سهم ابعاد پیشگیری فرهنگی-اعتقادی (۳۵/۴ درصد) است. سهم ابعاد پیشگیری انتظامی-قضایی ۷/۳ درصد است؛ بنابراین، بر اساس نتایج اکثر پژوهش‌ها، سهم و اثربخشی برنامه‌های فرهنگی بیش از امور انتظامی است؛ به عبارت دیگر، اصل تقدم پیشگیری اولیه بر پیشگیری ثانویه تأیید می‌شود.

جدول ۴- فراوانی و درصد فراوانی متغیرهای مستقل (ابعاد پیشگیری)

PFD	F	X
۳۵/۴	۳۹	X <sub>1</sub>
۱۰/۹	۱۲	X <sub>2</sub>
۱۶/۴	۱۸	X <sub>3</sub>
۵/۴	۶	X <sub>4</sub>
۱۵/۴	۱۷	X <sub>5</sub>
۷/۳	۸	X <sub>6</sub>
۹/۱	۱۰	X <sub>7</sub>
۱۰۰	۱۱۰	T

محاسبه شاخص تغییر کیفی<sup>۱</sup> برای تحلیل وضعیت ابعاد پیشگیری در پژوهش‌ها ۰/۹۳ است و این گونه تفسیر می‌شود که نسبت تفاوت‌های مشاهده‌شده ابعاد پیشگیری در پژوهش‌ها (S<sub>o</sub>) به حداکثر تفاوت‌های ممکن (S<sub>m</sub>)، ۰/۹۳ است. در این شاخص، صفر به معنی فقدان تغییر و همگنی کامل و یک به معنی حداکثر تغییر و ناهمگنی است. پس نوعی ناهمگنی (توزیع پراکنده) بین ابعاد پیشگیری وجود دارد. این ناهمگنی مثبت و مطلوب ارزیابی می‌شود، زیرا بیانگر چندجانبه بودن برنامه‌های پیشگیری است.

$$IQV = \frac{S_o}{S_m}$$

$$S_o = \sum N_i N_j$$

$$S_m = \frac{k}{2} (k-1) \left( \frac{N}{100} \right)^2$$

$$IQV = \frac{3968 / 33}{4294 / 29} = 0.93$$

یکی از ویژگی‌های مثبت در تعدادی از پژوهش‌ها، ارائه راهکار و پیشنهاد به عموم کاربران شبکه‌های اجتماعی است؛ به گونه‌ای که برخی از آن‌ها جنبه آموزشی و راهنمایی (ارشادی) دارند. مصادیق راهکارهای مذکور در جدول زیر استخراج شده است.

### جدول ۵- توصیه‌های آموزشی و ارشادی «موردمحور» برای عموم کاربران

ترویج اطلاعات پاک و سالم / ارتقای سواد رسانه‌ای / ترغیب افراد به کسب اخبار و اطلاعات از گروه‌ها و کانال‌های معتبر و رسمی / آموزش عدم پذیرش دوستی‌های مجازی بدون شناخت طرف مقابل / آموزش رعایت و احترام به حریم خصوصی / آموزش به اشتراک نگذاشتن تصاویر و ویدئوهای خصوصی / آموزش انتخاب تصویر مناسب برای پروفایل شخصی / مسدود کردن اکانت کاربران غریبه / آموزش حذف اطلاعات شخصی غیرضروری به کاربران / راه‌اندازی تنظیمات امنیت و محرمانگی / آموزش عدم انتشار موقعیت مکانی / پیشگیری از کم‌حرکی و کم شدن ارتباطات رو در رو / ایجاد حساسیت نسبت به صحت مطالب / پرهیز از وب‌گردی و جست‌وجوهای بی‌مورد / عدم مشارکت در گفت‌وگوهای بی‌مورد شبکه‌های اجتماعی / همراه داشتن فایل‌های متنی کتاب‌ها یا فایل‌های صوتی سخنرانی‌های علمی در تلفن همراه / استفاده کمتر از شبکه‌های مجازی در زمان تنهایی و خلوت / دنبال کردن افراد مهم در شبکه‌های مجازی / حفظ هویت واقعی در فضای مجازی / ورود هدفمند به شبکه‌های مجازی / به اشتراک نگذاشتن آنی تمامی مطالب / تولید و اشتراک مطالب مفید و نه صرفاً جذاب / نگرش به فضای مجازی به‌عنوان نیاز و نه سرگرمی / هوشیاری نسبت به تبلیغات در گروه‌ها و کانال‌های مجازی / استفاده از گزینهٔ رپورت.

برخی دوگانه‌ها و اختلافات میان پیشنهادها بسیار آشکار و متضاد یکدیگر هستند که در جدول زیر به آن‌ها اشاره شده است. چنین تضادهایی این‌گونه تفسیرپذیر است که اختلافات ریشه در شیوه و رویکرد برنامه‌ها (محور «۱» یافته‌ها) دارد.

### جدول ۶- دوگانه‌های متضاد پیشنهادشده

<p>بازنگری و محدود کردن طرح اینترنت رایگان شبانه</p> <p style="font-size: 2em;">≠</p> <p>ارائهٔ اینترنت رایگان و کاهش هزینه‌های تلفن همراه و رایانه برای جلوگیری از وابستگی به آن‌ها</p>	<p>فیلتر کردن</p> <p style="font-size: 2em;">≠</p> <p>خودداری از فیلترینگ به دلیل نادیده انگاشتن حقوق شهروندی</p>
--	---

### ۵- نتیجه‌گیری

اقتضای اکثر رویکردهای جامعه‌شناسی در دو دههٔ اخیر، پیوند میان تحلیل جامعه‌شناسانه با سطح خُرد، به‌ویژه توجه به مفهوم هویت انعکاسی و انتخاب‌های فردی است. به همین دلیل، بخشی از آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی در حیطهٔ



روان‌شناسی اجتماعی قرار دارند که به حیطة جامعه‌شناسی الصاق شده‌اند. در پژوهش‌ها، طیف گسترده‌ای از راهبردهای پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی معرفی و پیشنهاد شده‌اند. البته برجسته شدن آسیب‌های اجتماعی به معنای نفی توانمندی‌های برآمده از فناوری‌های نوین ارتباطی و اطلاعاتی برای فرد نیست. به عبارت دیگر، بازخوانی و واکاوی آسیب‌های اجتماعی فناوری‌های جدید، نشان‌دهنده پارادوکس‌هایی است که از قصد کنشگر و نحوه مواجهه او با آن فناوری‌ها حکایت دارد.

این مقاله تلاش کرد تا از میان ۱۱۲ پژوهش انجام‌گرفته درباره آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی، پیشنهادهای آن‌ها برای پیشگیری از آسیب‌ها را ارزیابی و سنخ‌شناسی کند. یکی از مشکلات عمده در پژوهش‌ها، کلی بودن پیشنهادهاست؛ به گونه‌ای که نمی‌توان به آن‌ها لفظ «راهبرد» را اطلاق نمود و به‌طور عمده در سطح «راهکار» باقی مانده‌اند. عدم توجه به ضمانت‌های اجرا برای برنامه‌های پیشگیری مشکل دیگر است. پژوهش‌ها بر این موضوع صحه گذاشته‌اند که مسئله آسیب‌های شبکه‌های اجتماعی نیازمند توجه همگانی از سطح عموم کنشگران تا نهادهای رسمی عرصه حاکمیت است.

در ارزیابی‌های این پژوهش مشخص شد که شیوه و رویکرد برنامه‌های پیشگیری چهار سنخ شامل «ایجابی یا سلبی بودن»، «فراهم‌سازی تعاملات در دنیای واقعی»، «تکیه بر نقش و ظرفیت‌های کاربران» و «تغییر نگرش به وجوه مثبت فناوری‌های جدید» را دنبال کرده‌اند. همچنین، پیشنهادها و راهکارها به هفت بُعد شامل «فرهنگی-اعتقادی»، «خانوادگی-زناشویی»، «آموزشی-مهارتی»، «پژوهشی-شناختی»، «سیاسی-تقنینی»، «انتظامی-قضایی» و «تکنیکی-زیرساختی» تفکیک می‌شوند که در این میان، سهم راهکارهای فرهنگی و آموزشی بیشتر است. سهم ابعاد پیشگیری فرهنگی-اعتقادی ۳۵/۴ درصد و سهم ابعاد پیشگیری انتظامی-قضایی ۷/۳ درصد است. به عبارت دیگر، اصل تقدم پیشگیری اولیه بر پیشگیری ثانویه تأیید می‌شود. محاسبه شاخص تغییر کیفی<sup>۱</sup> برای تحلیل وضعیت ابعاد

پیشگیری در پژوهش‌ها ۰/۹۳ است و به معنای توزیع پراکنده ابعاد است. این ناهمگنی مثبت و مطلوب ارزیابی می‌شود، زیرا بیانگر لزوم چندجانبه بودن برنامه‌های پیشگیری است.

## ۶- پیشنهاد

یکی از نقاط قوت برخی پژوهش‌ها، ارائه راهکارها و پیشنهادهای آموزشی و راهنمایی (ارشادی) به عموم کاربران شبکه‌های اجتماعی است. این موضوع به کاهش شکاف میان پژوهش‌های علوم اجتماعی-انسانی با عموم مردم کمک می‌کند؛ بنابراین، پژوهش‌های جامعه‌شناختی به منظور محقق کردن تعهد خود به عموم افراد شایسته است تا فارغ از مفاهیم و انگاره‌های رایج علمی، فواید و نتایج سودمند خود را با زبان همه‌فهم در پایان کار عرضه کنند. این ضرورت درباره گسترش نفوذ تلفن‌های همراه هوشمند و شبکه‌های اجتماعی آن در میان مردم بیشتر احساس می‌شود. انتظام‌بخشی به سویه‌های تراوش شده از شبکه‌های اجتماعی از استلزامات برای امنیت پایدار است. در مجموع، به نظر می‌رسد که یکی از نتایج قابل استفاده از این پژوهش برای نهادهای مختلف سیاست‌گذار و برنامه‌ریز اعم از سازمان‌های فرهنگی، تبلیغاتی، سیاسی و رسانه‌ای، تدوین راهبردهای مجزا و متناسب با حیطه رسالت آن‌ها بر اساس شیوه‌ها، رویکردها و ابعاد استخراج شده (در بخش یافته‌ها) خواهد بود.

## فهرست منابع و ماخذ

### الف) منابع فارسی

۱. آنتادیوپ، شیخ (۱۳۶۱)، «هویت فرهنگی»، پیام یونسکو، شماره ۱۴۹، صص ۷-۴.
۲. اسلوین، جیمز (۱۳۸۰)، اینترنت و جامعه، ترجمه عباس گلیگوری، تهران، کتابدار.
۳. اسماعیلی‌راد، مهسا؛ احمدی، فرید (۱۳۹۶)، «تدوین مقیاسی برای سنجش میزان اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی آنلاین و پیامدهای اخلاقی»، اخلاق در علوم و فناوری، شماره ۳، صص ۵۶-۴۵.
۴. اینگلهارت، رونالد (۱۳۷۳)، تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی، ترجمه مریم وتر، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۵. بوزان، باری (۱۳۹۰)، مردم، دولت‌ها و هراس، ترجمه پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۶. پستمن، نیل (۱۳۸۸)، زندگی در عیش، مردن در خوشی، ترجمه صادق طباطبایی، تهران، اطلاعات.
۷. پورقهرمانی، بابک و قندهاری، اویس (۱۳۹۶)، «راهبردهای مؤثر بر پیشگیری از جرائم در شبکه‌های اجتماعی مجازی از دیدگاه دانشجویان (مطالعه موردی دانشگاه گلستان)»، فرهنگ در دانشگاه اسلامی، شماره ۲۲، صص ۱۳۰-۱۰۹.
۸. تامپسون، جان بروکشیر (۱۳۷۹)، رسانه‌ها و نوگرایی، ترجمه علی ایثاری کسمایی، تهران، مؤسسه ایران.
۹. جاوید، سنا و همکاران (۱۳۹۶)، «شناسایی و اولویت‌بندی آثار و پیامدهای منفی استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی با رویکرد تحلیل سلسله‌مراتبی فازی (مطالعه‌ای موردی از دیدگاه دانشجویان دانشگاه سیستان و بلوچستان)»، فرهنگ در دانشگاه اسلامی، شماره ۲۳، صص ۲۴۰-۲۲۷.
۱۰. جنکینز، ریچارد (۱۳۸۱)، هویت اجتماعی، ترجمه تورج یاراحمدی، تهران، شیرازه.
۱۱. چلپی، مسعود (۱۳۹۵)، جامعه‌شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی، تهران، نی.
۱۲. داوودی دهقانی، ابراهیم و همکاران (۱۳۹۷)، «رابطه شبکه‌های اجتماعی مجازی با ارتکاب جرائم خشن»، پژوهش‌های اطلاعاتی و جنایی، شماره ۴۹، صص ۹۰-۶۵.
۱۳. دریفوس، هیوبرت (۱۳۸۳)، درباره اینترنت، ترجمه علی فارسی‌نژاد، تهران، ساقی.
۱۴. رابرتسون، یان (۱۳۹۱)، درآمدی بر جامعه: با تأکید بر نظریه‌های کارکردگرایی، ستیز و کنش متقابل نمادی، ترجمه حسین بهروان، مشهد، به نشر.
۱۵. روشدل ارتباطی طاهر و همکاران (۱۳۹۶)، «طراحی مدل مدیریت شبکه‌های اجتماعی داخلی با رویکرد فرهنگی»، مدیریت فردا، شماره ۵۳، صص ۱۱۰-۹۵.
۱۶. شرف‌الدین، سید حسین؛ نوروزی اقبالی، محمدجواد (۱۳۹۵)، «راهکارهای نهادینه شدن تقوا در رفتار کاربران ایرانی شبکه‌های اجتماعی اینترنتی»، دین و سیاست فرهنگی، شماره ۱، صص ۱۳۵-۱۱۱.
۱۷. عاملی، سید سعیدرضا (۱۳۸۹)، مطالعات انتقادی استعمار مجازی آمریکا: قدرت نرم امپراتوری‌های مجازی، تهران، امیرکبیر.

۱۸. عرفان‌منش، ایمان؛ توکل، محمد (۱۳۹۳)، «فراتحلیل کیفی مقالات علمی ناظر بر مسئله فرار مغزها در ایران»، بررسی مسائل اجتماعی ایران، شماره ۱، صص ۷۵-۴۵.
۱۹. عرفان‌منش، ایمان و صادقی، سهیلا (۱۳۹۶)، «واکوی نظری ابعاد اجتماعی - فرهنگی فناوری در بیانات رهبر انقلاب اسلامی با تأکید بر ICTs»، تحقیقات فرهنگی ایران، شماره ۱، صص ۲۷-۱.
۲۰. قربانی، ابراهیم و همکاران (۱۳۹۶)، «پیش‌بینی سهم فضای سایبر (شبکه‌های مجازی) در میزان گرایش به سوء مصرف مواد مخدر و روان‌گردان»، پژوهش‌های اطلاعاتی و جنایی، شماره ۴۶، صص ۲۸-۹.
۲۱. قضاوتی، کمال‌الدین و نوروزی، علی‌رضا (۱۳۹۶)، «مروری بر امنیت حریم خصوصی در شبکه‌های اجتماعی برخط»، منادی امنیت فضای تولید و تبادل اطلاعات، شماره ۲، صص ۱۰۲-۸۵.
۲۲. کازنو، ژان (۱۳۷۰)، جامعه‌شناسی وسایل ارتباط جمعی، ترجمه باقر ساروخانی و منوچهر محسنی، تهران، اطلاعات.
۲۳. کرامر، فرانکلین و همکاران (۱۳۹۴)، قدرت سایبری و امنیت ملی، ترجمه معاونت پژوهش و تولید علم، تهران، انتشارات دانشکده اطلاعات.
۲۴. کوزر، لوئیس و روزنبرگ، برنارد (۱۳۸۷)، نظریه‌های بنیادی جامعه‌شناختی، ترجمه فرهنگ ارشاد، تهران، نی.
۲۵. محمودزاده، ابراهیم و همکاران (۱۳۹۶)، «تدوین استراتژی کلان‌داده در تحلیل شبکه‌های اجتماعی برای پیش‌بینی بحران»، مدیریت بحران، شماره ۱، صص ۹۱-۷۷.
۲۶. مرادی، حسن و جمشیدیان، هادی (۱۳۹۶)، «بررسی جنگ نرم دشمن در دانشگاه از دیدگاه امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)»، امنیت ملی، شماره ۲۵، صص ۳۷-۹.
۲۷. مظفری، محمدمهدی (۱۳۹۶)، «فرهنگ‌سازی استفاده بهینه از اینترنت (شبکه اجتماعی) و جلوگیری از آسیب‌های آن در بین دانشجویان دانشگاه های علمی و کاربردی شهر قزوین»، فرهنگ در دانشگاه اسلامی، شماره ۲۳، صص ۱۵۸-۱۴۳.
۲۸. مک‌کویل، دنیس و ویندال، سون (۱۳۸۸)، مدل‌های ارتباطات جمعی، ترجمه گودرز میرانی، تهران، دفتر پژوهش‌های رادیو.
۲۹. مهدی‌زاده، سیدمحمد (۱۳۹۳)، نظریه‌های رسانه: اندیشه‌های رایج و دیدگاه‌های انتقادی، تهران، همشهری.
۳۰. نگری، آنتونیو و هارت، مایکل (۱۳۸۴)، امپراتوری، ترجمه رضا نجف‌زاده، تهران، قصیده‌سرا.
۳۱. ویلیامز، کوین (۱۳۸۶)، درک تنوری رسانه، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران، ساقی.
۳۲. هانتینگتون، ساموئل (۱۳۷۸)، برخورد تمدن‌ها و بازسازی نظم جهانی، ترجمه محمدعلی حمیدرفیعی، تهران، دفتر نشر پژوهش‌های فرهنگی.

ب. منابع لاتین

1. Aguayo, A. J. (2011), "New Media & Activism", in: **Encyclopedia of Social Movement Media**, by J. D. H. Downing, London, Sage, pp262-264.
2. Coser, L. (1964), **The Functions of Social Conflicts**, New York, Free Press.
3. Erickson, F. (1987), "Conceptions of School Culture: An Overview", **Educational Administration**, 23(4), pp11-24.
4. Gareth, N. & et al. (2005), "Contemporary Comment: An Examination of Australian Internet Hate Sites", **Bond University**, [https://epublications.bond.edu.au/hss\\_pubs/39](https://epublications.bond.edu.au/hss_pubs/39).
5. Grassman, R. & Case P. (2009), "Virtual Intimacy: Desire & Ideology", in: **Virtual Social Networks Mediated, Massive & Multiplayer Sites**, by N. Panteli, London, Palgrave Macmillan, pp175-192.
6. Hirschi, T. (1974), **Causes of Delinquency**, US, University of California.
7. Kinnunen, J. (1996), "Gabriel Tarde as a Founding Father of Innovation", **Diffusion Research**, 39(4), pp431-442.
8. Kopomaa, T. (2002), "Mobile Phones, Place-centered Communication & Neo-community", **Planning Theory & Practice**, 3(2), pp241-245.
9. Lenhart, A. & et al. (2010), **Social Media & Young Adults**, Washington DC, Pew Research Center (<http://www.pewinternet.org/2010/02/03/social-media-and-young-adults>).
10. McQuail, D. (2006), **McQuail's Mass Communication Theory**, London, Sage.
11. Memar, S. & et al. (2012), "Typology of Iranian Youths' Religiosity in Facebook Social Network", **IJCRB**, 5(1), pp208-225.
12. Rasmussen, T. (2000), **Social Theory & Communication Technology**, Aldershot, Ashgate.
13. Silverstone, R. (2007), **Media & Morality: On the Rise of the MediaPolis**, Cambridge, Polity.
14. Tomlinson, J. (2003), "Globalization & Cultural Identity", in: **Globalization & Cultural Identity, the Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate**, by D. Held & A. McGrew, UK & US, Polity & Blackwell, pp269-277.
15. Weedon, C. (2004), **Culture & Identity: Narratives of Difference & Belonging**, McGraw Hill, Open University.
16. Wolf, F. (1986), **Meta-analysis: Quantitative Methods for Research Synthesis**, Beverly Hills CA, Sage.
17. Zittrain, J. & Edelman B. (2005), "Documentation of Internet Filtering Worldwide", Harvard Law School, <https://cyber.harvard.edu/filtering>.
18. <https://en.oxforddictionaries.com/definition>.

*Archive of SID*